

ДО ПИТАННЯ СПОРІДНЕНОСТІ ПОЕТИКИ РАННЬОЇ ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ І МИХАЙЛА АРЦИБАШЕВА

І.Р. Жиленко

У статті розглядаються деякі мотиви та символи, притаманні ранній творчості Олександра Олеся і Михайла Арцибашева.

Творчість Олександра Олеся і Михайла Арцибашева стала відомою широкому загалу після довгих років забуття тільки в період перебудови, коли з'явилася можливість підняти завіси життя багатьох митців, заборонених у часи комуністичного режиму. У наш час твори цих письменників входять у художній і науковий обіг.

Дослідження творчості Олександра Олеся, розпочате ще його сучасниками (Х. Алчевська, М. Зеров, С. Єфремов та ін.), активно продовжується й у наш час (Р. Радишевський, М. Неврлий, І. Чернова, Н. Лисенко, О. Камінчук та ін.) [1].

Вивченню творчості М. Арцибашева ще за його життя було присвячено понад 150 досліджень та багато газетно-журнальних публікацій. Найбільш відомі автори – І. Баранов, П. Пирогов, М. Тригорин, Я. Фрідман, Ю. Хабаров та ін. Серед сучасних дослідників – А. Грачова, Т. Прокопов, Л. Єременко, Г. Карпова, Л. Бердишева, О. Розинська, І. Жиленко та ін. [2].

Питання поетики творів обох письменників ще потребують детального вивчення. Звідси – актуальність нашого дослідження.

Період кінця XIX – поч. XX ст. названий дослідниками одним із найскладніших, що відзначався ідейно-політичною активністю, протиріччями літературно-мистецького життя, постановкою важливих морально-етичних проблем. Це був час очікування чогось надзвичайно важливого, нового, яке неодмінно мало принести зміни у суспільному житті. Такою подією стала революція 1905 року, на яку покладали надії, але, крім розчарування, нічого вона не принесла.

Чи не найважливішою проблемою, навколо якої точилися гострі суперечки в літературі, була проблема людини, сенсу її життя та призначення у світі. Значний вплив у той час мала філософія Ф. Ніцше з його теорією заперечення Бога й популяризації Надлюдини, нової етики і моралі сильних. Великого значення набули ідеї Л. Захер-Мазоха, О. Вейнінгера, З. Фрейда, твори яких загострювали полеміку щодо статевого питання. Будь-який твір, що торкався проблеми статі, викликав гостру реакцію. Саме на цей період припадає початок творчості Олександра Олеся і М. Арцибашева.

Мета цієї статті – висвітлити спільні риси поетики у ранній творчості Олександра Олеся і Михайла Арцибашева.

Звернімо увагу на схожість окремих періодів у житті письменників. Обидва народилися у 1878 р. у Харківській губернії (нині – Сумщина): Олександр Олесь – 5 грудня на Білопільщині, М. Арцибашев – 5 листопада на хуторі Доброславівка поблизу Охтирки.

Спільним є також те, що після Жовтневої революції 1917 р. вони емігрували за кордон: Олександр Олесь у 1919 р., Арцибашев у 1923, – і вже більше не повернулися на батьківщину. Письменники були забуті, їх твори вилучені з бібліотек та хрестоматійних збірників.

У Росії після 1917 р. твори Арцибашева, зокрема роман «Санін», не друкувалися аж до 1991 р., а за кордоном виходили. До речі, цей роман було перекладено багатьма іноземними мовами і випущено у Франції, Німеччині, Італії, Бельгії, Данії, Болгарії, Угорщині та Японії, проте українського перекладу немає.

Твори Олександра Олеся тричі виходили російською мовою. В Україні з 1931 по 1957 рр. його твори не видавалися, але відомо чимало закордонних видань. Водночас відсутні повні зібрання творів як Олександра Олеся, так і Михайла Арцибашева.

Письменники рано почали літературну діяльність. Перші спроби припали на 1895 р, але визначальним у житті обох став 1907 рік. Олександр Олесею принесла популярність збірка поезій «З журбою радість обнялась», а Михайлу Арцибашеву – роман «Санін».

Творчість Олександра Олесея була сприйнята неоднозначно, але в цілому позитивно. Дослідники називали його неокласиком, романтиком, модерністом, символістом, критикували за вузькість поетичних образів, не нові теми, набір зжухтих кліше тощо. Багато хто бачив у поетові передусім чистого лірика, дехто – співця громадянських мотивів. Х. Алчевська назвала його «українським Гейне», М. Грушевський – «найсильнішим представником українського символізму», та найголовніше, що Олександра Олесея було названо талановитим митцем [3, с. 12-13; 4, с. 242].

По-різному сприйняла критика й роман Арцибашева «Санін». Його звинувачували в антиморальності, декадентстві, порнографії, на що письменник у нарисі «Очерк дьявола» риторично відповів: «Каким таинственным путем хитроумных сплетений бессознательной лжи и сознательного фарисейства дело любви... стало позорным тайным актом?... С прекращением чувственности иссякает источник жизни вообще, а с прекращением в каждом отдельном человеке потухают и умирают все его творческие способности, смерть чувственности есть уже начало смерти и духовной, и физической, разрывание человеческого существа. Проклятие чувственности равносильно проклятию жизни, проклятию той земле, на которой мы стоим, и все-таки человек решился проклясть ее» [5, с. 4].

О. Купрін назвав роман “Санін” оригінальним і талановитим твором, О.Блок побачив у головному героєві вільну, сильну, справжню людину. Багато письменників і критиків, серед яких і Лев Толстой, підкреслювали художність, оригінальність та своєрідність творчої манери Арцибашева. Одним з перших звернув увагу на художні переваги роману І. Баранов, який вже в назві своєї статті вказав на особливості таланту письменника: «М. Арцыбашев как художник-психолог и импрессионист и как певец смерти старого и жизни нового человека». Проблему статі дослідник вважав вселюдською, тому вона закономірно займає у творі провідне місце, а герої і природа змальовані у романі живими, яскравими фарбами [6].

Як бачимо, дослідники майже одностайно називали як Олександра Олесея, так і Михайла Арцибашева справжніми художниками слова.

Чи не найвідомішим віршем Олександра Олесея раннього періоду стали його «Чари ночі». Це гімн коханню і юності, головний мотив якого – миті життя.

Візьмімо першу строфу з вірша:

*Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її, -
Знов молодість не буде!*

Основним образом, який несе смислове навантаження, є соловей, який, як відомо, у світовому мистецтві є втіленням солодких мук кохання. Його пісня пов'язувалася як з радістю, так і з біллю. Солов'ї у вірші водночас сміються, плачуть і співають, закликаючи цілувати кохану. Як бачимо, тут поєднано сміх і сльози, молодість та її швидкоплинність.

Як не парадоксально, але цей мотив простежується і в романі Арцибашева «Санін»:

«Запел соловей. Когда все молчали, казалось, что это поет не птица, а какое-то счастливое, разумное, задумчивое существо».

«...вдруг глубоко оттенилось тем наивным и откровенным любованием жизнью, удовольствием, женщицами, луной и соловьиным свистом».

«Сады стонали от соловьиного свиста, травы, задетые легким женским платьем, таинственно качали своими головками, тени углублялись, в воздухе душно вставала любовная истома». Під впливом солов'я, якого названо щасливою,

розумною істотою, відбуваються такі неймовірні зрушення у людині, завдяки яким *«глаза то загорались, то туманились, щеки розовели, голоса становились загадочны и призывны. И новые поколения людей стихийно зарождались под холодным лунным светом, в тени молчаливых деревьев, дышащих прохладой, на приямтой сочной траве»* [8, с.43, 93-94, 132].

*Ти не дивись, що буде там,
Чи забуття, чи зрада:
Весна іде назустріч вам,
Весна в сей час вам рада –*

читаємо у другій строфі вірша Олександра Олеся. У цих рядках солов'ї закликають не звертати увагу ні на що, адже на дворі весна – символ пробудження природи. Тому треба слухати своє серце, голос власної душі.

Підтвердження цьому знаходимо в Арцибашева:

«Каждое чувство, возникающее в нем, он останавливал и опрашивал, и чувство меркло, вяло и теряло лепестки, как цветок под морозом».

«Люди должны наслаждаться любовью без страха и запрета, без ограничения... А тогда и самые формы любви расширяются в бесконечную цепь случайностей, неожиданностей и сцеплений» [8, с.133, 244]

І якщо вже насолоджуватися коханням, то неодмінно треба так, як про це йдеться у наступних строфах вірша «Чари ночі»:

*На мент єдиний залиши
Свій сум, думки і горе –
І струмінь власної душі
Улий в шумляче море.
Лови летючу мить життя!
Чаруйсь, хмелій, впивайся
І серед мрій і забуття
В розкошах закохайся.*

Головним мотивом тут є мить життя – як символ найшвидкоплиннішого й найжагучішого у житті людини. Мить, або момент життя – це сама реальність, самопізнання. Солов'ї анакреонтично закликають: *«Чаруйсь, хмелій, впивайся».*

Багато відповідних мотивів знаходимо у романі «Санін»:

«... в наслаждениях и есть цель жизни».

«...человеку от природы не свойственно воздержание, и самые искренние люди, – это люди, не скрывающие своих вожделений...».

«...вдруг был один момент, когда огонь во всем теле ударил в голову каким-то беловатым туманом, в котором потонуло все, кроме жгучего, толкающего в бездну любопытного желания».

«Да, надо, пока еще не поздно, жить и жить!.. Хорошо жить, так жить, чтобы не пропадал даром ни один момент моей жизни...».

«...все останавливалось, словно скидывало с себя какие-то пестрые одежды, и легкое и свободное начинало жить настоящей жизнью. И чем моложе были люди, тем полнее и свободнее была эта жизнь».

«Люди должны наслаждаться любовью без страха и запрета, без ограничения... А тогда и самые формы любви расширяются в бесконечную цепь случайностей, неожиданностей и сцеплений» [8, с.23, 24,45, 80, 132, 244]

Арцибашев в устами головного героя стверджує, що саме у насолоді є сенс життя людини, і що саме та людина може бути названа правдивою, яка не приховує своїх почуттів, своїх бажань. Саме згідно зі своєю теорією (*«Люди должны наслаждаться любовью без страха и запрета, без ограничения»*) і поводить ся Санін з героїнею роману Зіною Карсавіною.

У пантеїстичних рядках наступних строф вірша Олександра Олеся стверджується:

*Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітці рвійно шелестить,
Траві струмок воркоче.*

Кохання змальоване тут як всепоглинаюча стихія. Відгомін цим рядкам знаходимо у пісні, яку виконує героїня роману Арцибашева:

*«Этой тайны никто не узнает.
Знают только тоскливые дни,
Только тихие синие ночи,
Только звезд золотые огни,
Только тонкие светлые сети
В сказки ночи влюбленных ветвей» [8, с.44]*

Незрівнянний мотив ночі стверджує, що саме у цей час людина може найкраще зрозуміти як себе, так і свою кохану, бо саме її казкові обійми, шелест трав, золоті вогні створюють той ідеал, у якому зливаються воедино людина і природи.

*Відбилися зорі у воді,
Летять до хмар тумани...
Тут ллються пахоці густі,
Там гнутьсь верби п'яні, –*

продовжує думку Олександр Олесь. А там, де верби, там і соловей, і ріка, і місячне сяйво з таємничими тінями – усе це багато разів повторюється і в романі Арцибашева:

«...еще полчаса тому назад казалось ему легким, светлым, тихим и спокойным – лунный свет, звездное небо, тополя, освещенные луной, и таинственные тени».

«Свист соловья звонко наполнял лес, отдавался трелью над задумчивой рекой и несся над лугами, где в лунном тумане чутко застыли травы и цветы, вдаль и вверх к холодному звездному небу».

«Вербы, опустив тонкие ветки, задумчиво смотрели в воду; солнце пятнами и полосами пестрило зеленый крутой берег».

«Все было так красиво и тихо, точно влюбленная земля, все обнажившись, готовилась к великому и полному наслаждению таинству – приходу солнца, которого еще не было, но свет которого, легкий и розовый, уже трепетал над нею» [8, с.34, 43, 119, 213].

І у прозовому творі, і у поетичному оспівується гармонія, краса. Недаремно в центрі всього цього затишку стоїть верба – символ прадерева життя, космічного океану, пробудження весни. Якщо у вірші верби п'яні, пахучі, то у романі вони замріяні, журливі.

Як у Олександра Олесь, так і в Арцибашева неодноразово повторюється мотив миті життя, доповнюючись протиставленням життя і смерті:

*Як іскра ще в тобі горить
І згаснути не встигла, –
Гори! Життя – єдина мить,
Для смерті ж – вічність ціла [7, с. 42].*

«Жизнь дана только один раз... Что бы я выиграла, если бы стала дожидаться законного брака?.. Да и зачем он мне?».

«...желание – это все: когда в человеке умирают желания – умирает и его жизнь, а когда он убивает желания – убивает себя!»

«...каждый миг жизни дает свое новое слово... и это слово надо услышать и понять, не ставя себе заранее меры и предела» [8, с. 46, 78, 158].

Трагічність світовідчуття у вірші Олександра Олесь спростовують слова Володимира Саніна, який легко ставиться до смерті, бо вважає, що «жити надо только тому, кто в самой жизни видит уже приятное. А страдающим – лучше умереть» [8, с. 203].

І тільки солов'ї Олександра Олеся усе наспівують, не розуміючи:

*Чому ж стоїш без руху ти,
Коли весь світ співає?*

І закликають:

*Налагодь струни золоті:
Банкет весна справляє.*

Відповідно Арцибашев, вступаючи в діалог, намагається розкрити психологію підсвідомого, коли «...всем было хорошо и хотелось любви, счастья и сладкой грусти». І ще: «Все гибкое, нежное и стройное тело Лиды замирало, изгибалось и тянулось к нему. Ей было мучительно хорошо и страшно. Вокруг все странно и непонятно изменилось: луна была не луна и смотрела близко-близко, через переплет террасы, точно висела над самой ярко освещенной лужайкой; сад, не тот, который она знала, а какой-то другой, темный и таинственный, придвинулся и стал вокруг. Голова медленно и тягуче кружилась». Герой роману Санін вчить бути природними, а причину нещастя людей знаходить у тому, що «люди постоянно ограждают себя от счастья китайской стеной». Інший герой роману Юрій Сварожич рефлексує: «Значит, или хранить вечное целомудрие, или дать полную свободу себе... женщине, конечно, наслаждаться любовью и страстью...» [8, с. 21, 44, 47, 95].

Діонісійські мотиви продовжують як вірш, так і роман:

*І сміло йди під дзвін чарок
З вогнем, з піснями в гості
На свято радісне квіток,
Кохання, снів і млості.*

«Много пили, смеялись, острили – и иногда очень удачно – бегали взапуски и лазили по горе. Лес был так зелен и красив, везде было так тихо, светло и ярко, что ни у кого не осталось на душе ничего темного, заботного и злого» [8, с. 36].

Пісня у романі Арцибашева також красива, але, на відміну від вірша Олександра Олеся, знаходить сумний, жалобний відгомін: «Песня была русская, красивая и грустная, как все русские песни»; «Черная земля приняла Юрия и зарылась, а над ямой еще долго толпились люди, с жутким вопрошающим любопытством заглядывая в черную тьму своей участи и распевая жалобные песни» [8, с. 43, 266].

І знову від радості до суму виводять свою пісню солов'ї у наступній строфі:

*Загине все без вороття:
Що візьме час, що люди,
Погасне в серці багаття,
І захолянуть груди.*

Мотив туги, жалю пронизує й сторінки роману «Санін» Арцибашева:

«Темная сила, отрезавшая ее от всего мира, быстро несла ее, одинокую и мертвую, мимо зелени, солнца и радости жизни все дальше и дальше, к черной дыре, близость которой уже ощущала она в холодной и вялой тоске, залегшей у сердца»

«Осень... Уже осень... Потом будет зима, снег... Потом весна, лето, опять осень... зима, весна, лето... тоска! [8, с. 176, 261].

Майже одноголосно в обох творах звучать також антихристиянські мотиви:

*І хочеш ти вернуть собі,
Як Фауст, дні минулі...
Та знай: над нас – боги скупі,
Над нас – глухі й нечулі...» [7, с. 41-42].*

«Как сошел со сцены Моисеев закон, как умерли Будда и эллинские боги, так умер и Христос... Закон эволюции».

«Если христианство не могло победить человечество в эпоху самого острого своего развития и бессильно попало в руки кучки мерзавцев, как орудие наглого обмана, то теперь, когда уже даже самое слово «христианство» стало пресным, странно и смешно ждать какого-то чуда... История не прощает: что раз сошло со сцены, то назад не придет!».

«...христианство - пережеванный материал и что в нем, как таковом, уже нельзя и незачем ждать спасения...».

«Так говорят другие: то - добро, что от Бога, но это ложь, ибо если есть Бог, то все от него, даже богохульство» [8, с. 145, 146, 258].

Такий своєрідний діалог художніх творів – поетичного і прозаїчного – яскраво підкреслює головну думку кожного з письменників, для яких життєстверджуючим началом є кохання. Дослідники підкреслювали, що Олександр Олесь закликав «наслухати – і чути! – голос власного ества і дієво відгукуватися на той голос». Та незважаючи на те, що на початку ХХ ст. домінуючими були проблеми політики, революції, суспільної свідомості, все ж суспільство «мало вибір: кривава революція або природна еволюція» [9, с. 102].

Як бачимо, саме природний шлях до розгадки таємниць життя і людини обрали в той час молоді письменники Олександр Олесь і Михайло Арцибашев.

Ми звернули увагу на наявність спільних образів. Як бачимо, найчастіше вживаються символи, пов'язані з природою. Улюбленими в творчості Олександра Олеся і Арцибашева є образи-символи зірок, місяця, сонця, квітів, птахів, а також абстрактних понять: життя, смерті, молодості, миті тощо. Весна у їх творчості – це символ розквіту природи, кохання, молодості, людського щастя, перемоги світлого в житті людини.

Якщо проаналізувати за кількісним складом використання тих чи інших символів, то виявляється, що Олександр Олесь у вірші «Чари ночі» широко використовує повтори: «цілуй» - 6 разів, «мить» - 3, «весна» - 3, «солов'ї» - 2, «пісні» - 2, «квіти» - 2, «молодість» - 2. Ці слова дуже красномовні, вони є вмотивованими й підкреслюють невідпинну ходу життя, силу кохання, красу молодості.

Також великого значення набувають у вірші абстрактні поняття («сум», «думки», «життя», «мрії», «ніч», «туман», «пахощі», «люди», «час», «світ», «смерть», «вогонь», «вічність», «іскра» тощо), але у даному випадку вони несуть велике смислове навантаження. У Олександра Олеся і Арцибашева «життя» і «кохання» – майже текстуальні синоніми.

У романі Арцибашева найбільш вживаними символами і поняттями є такі: «жизнь» - 309 разів, «мысли» - 133, «время» - 99, «смерть» - 90, «люди» - 75, «запах» - 65, «молодость» - 62, «земля» - 61, «печаль» - 68, «ночь» - 57, «туман» - 55, «поцелуй» - 47, «цветы» - 45, «звезды» - 35, «любовь» - 37, «огонь» - 34, «момент» - 28, «мечты» - 24, «весна» - 14, «соловьи» - 6. Навіть з такого невеликого переліку видно, що у романі також співіснують і щасливі, і сумні мотиви, але все ж перемагають мотиви життя, а не смерті (порівняємо: життя вживається 309 разів, а смерть – 90), хоча Арцибашева ще його сучасники часто називали «певцом смертяшкиных», що не відповідає дійсності. Насправді через зображення декількох смертей у романі письменник вказував на протилежне, оспівуючи радість життя.

У вірші «Чари ночі» Олександр Олесь змальовує красу рідного краю, своєї «маленької батьківщини». Його пейзаж має глибинне і змістовне значення. У кожній з деталей закодована внутрішня сутність бачення ним оточуючого світу. Ніч – це той час, який допомагає не тільки схватися від людей, але краще зрозуміти себе. Це важливий час для самопізнання, і в цьому, на думку поета, може допомогти інша людина, яку кохають. Природа тут має своєрідний резонанс – вона відповідає усім поштовхам душі закоханого. Найголовніше, до чого закликає соловей – символ кохання – не втрачати жодної миті життя, адже вона не повертається. Зазвичай пісня солов'я була гарною прикметою. Символічним у вірші є й поцілунок – символ злиття людських душ, кохання, знак поваги і привітання, прощання і прощення. Поцілунок як у Арцибашева, так і в Олександра Олеся – це потяг до насолоди, до миті, яку необхідно не пропустити, це вияв нестримної жаги кохання.

У Арцибашева ніч – також найулюбленіший час. Письменник дуже любив свою рідну Охтирку, часто приїздив сюди і полюбляв відпочивати на березі річки. Тому в

романі знаходимо велику кількість символів, художніх засобів, своєрідну колористику для змалювання природи. Мабуть, слідом за Достоевським він підкреслює: «А знаете, я убежден, что если что когда-либо спасет мир, то это красота!». Арцибашев підбирає яскраву палітру кольорів та художніх засобів. Він часто використовує епітети, метафори («золотые огоньки», «сказочное царство», «черная дыра», «лунный свет», «миг жизни»), що також притаманно поетичній мові Олександра Олеся: «плачуть солов'ї», «шумляче море», «мить життя», «обійми ночі», «верби п'яні», «струни золоті» та інші, що є також свідченням діалогу художніх засобів.

Як бачимо, основні символи і мотиви у ранніх творах Олександра Олеся і Михайла Арцибашева і перегукуються, і протиставляються. У творах поряд с радістю звучать мотиви суму - це вказує на реалізм творів, бо саме життя – то є і чорні, і білі смуги.

Мотив «миті життя» зустрічається і в романі, і у вірші. Незважаючи на те що це твори різних літературних видів і жанрів, написані різними мовами, все ж об'єднуючим началом для них є саме ця повнота життя. Свобода, бажання жити вільним, повноцінним життям – це завжди потрібно людині. І в наш час цей мотив є дуже актуальним. З героєм роману Арцибашева і ліричним героєм Олександра Олеся вступає в діалог наша сучасниця, Тетяна Кузовльова:

Надо жить сегодня.
Завтра поздно.
Торопись самим собою быть;
Пить взахлеб рассветный стылый воздух,
Радоваться, мучиться, любить.
Лишь сегодня все для нас живое... [10, с. 527].

Російській поетесі відповідає українська сучасниця Ліна Костенко, для якої «благословенна кожна мить життя на цих всесвітніх косовицях смерті».

Отже, на прикладі ранніх творів Олександра Олеся і Михайла Арцибашева, письменників-земляків початку ХХ ст., ми простежили деякі аспекти спільних мотивів та символів у вірші «Чари ночі» та романі «Санін». Мотив «миті життя», символи природи відповідають настроям героїв і будуть актуальними у всі часи і для всього людства, а особливо для молоді.

SUMMARY

Some of the symbolical motifs and images, typical for the early creative work of both Oleksandr Oles and Mikhail Artzybashev are reviewed in the following article.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Радишевський Р. Журба і радість Олександра Олеся // Олександр Олесь. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро. – 1990. – Т.1. – С.5-47; Неврлий М. Олександр Олесь. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1994. – 173 с.; Чернова І.В. Міфопоетика творчості Олександра Олеся: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. - Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 18 с.; Лисенко Н.І. Архів О. Олеся еміграційного періоду: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.09. – НАН України. Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка. – К., 2001. – 16 с.; Камінчик О. Неоромантик, символіст чи романтик? Естетичні тенденції творчості Олександра Олеся // Дивослово. – 2004. – №12. – С.46-49 та ін.
2. Грачева А. М. Реалистический роман в русской литературе начала XX века: Дис... канд. филол. наук: 10.01.02. – Л., 1986. – 161 с.; Прокопов Т. Жизни и смерти Михаила Арцыбашева // Арцыбашев М. П. Собр. соч.: В 3 т. – М., 1994. – Т.1. – С. 5–31; Еременко Л. И., Карпова Г. И. Философско-эстетические искания М. П. Арцыбашева в романе «Санин» // Серебряный век. – Кемерово, 1996. – С. 15–22.; Розинская О.В. В Русская литературная эмиграция в Польше (1920 – 30-е годы): Дис... канд. филол. наук: 10.01.02. – М., 2000. – 161 с.; Бердышева Л. Р. Проблема героя в творчестве Арцыбашева: Дис... канд. филол. наук: 10.01.02. – М., 2002. – 160 с.; Жиленко И.Р. М.П.Арцыбашев и его роман «Санин». – Сумы: Изд-во СумДУ, 2007. – 174 с. та ін.
3. Неврлий М. Олександр Олесь. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1994. – С.6-61
4. Радишевський Р. Треге повернення Олеся // Наука і культура. Україна. Щорічник АН УРСР. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990 – С. 240-247.

5. Арцыбашев М. Идея дьявола: Очерк // Сатанизм. – М.: Заря, 1913. – С.3–4.
6. Толстой Л. Н. Дневники 1895–1910 гг. // Собр. соч.: В 22 т. – М., 1965. – Т.20. – С. 7–436.; Блок А. А. Литературные итоги 1907 г. // Блок А. А. Собр. соч.: В 8 т. – Т.5. – М. – Л., 1962. – С. 115–228; Куприна-Иорданская М. К. Годы молодости. – М.: Худ. литер., 1966. – 384 с.; Баранов И. П. М.Арцыбашев как художник-психолог и импрессионист и как певец смерти старого и жизни нового человека. – М., 1908. – 75 с. та ін.
7. О.Олесь. Вибране. – К.: Радянський письменник, 1958. – 518.
8. Арцыбашев М.П. Санин; Кровавое пятно; Рабочий Шевырев; Деревянный чурбан. – Кемеровское кн. изд-во, 1990. – 414 с.
9. Кодак М. Докір і заклик Олександра Олеся // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2006. – № 7-8. - С. 101-105.
10. Кузовлева Т. Избранное: Стихотворения и поэмы. – М.: Худож. л-ра, 1985. – 606 с.